

FRİG SİYASETİNE MATAR KUBİLEYA (KYBELE) TAPINIMININ ETKİSİ
*THE EFFECT OF MATAR KUBİLEYA (CYBELE) WORSHIP ON
PHRYGIAN POLITICS*

Oğuzhan ALTIN

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
PhD. Candidate, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of History
oguzhan.altin@outlook.com
ORCID ID: 0000-0001-8997-3543

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **26.08.2022**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **02.03.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **73 – 100**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1167366>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: ALTIN, O., “Frig Siyasetine Matar Kubileya (Kybele) Tapınımının Etkisi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 73 – 100.

FRİG SİYASETİNE MATAR KUBİLEYA (KYBELE) TAPINIMININ ETKİSİ*

THE EFFECT OF MATAR KUBİLEYA (CYBELE) WORSHIP ON PHRYGIAN POLITICS

Oğuzhan ALTIN

Öz

MÖ 13. yüzyıl sonlarında gerçekleşmeye başlayan ve tarihte Ege Göçleri olarak bilinen göç hareketleri, dünya üzerindeki pek çok bölgeyi yakından etkilediği gibi Anadolu coğrafyasını da derinden etkilemiş ve bu kadim coğrafyanın tarihinde yeni bir sürecin kapılarını aralamıştır. Bu göçler kapsamında, Thrakia ve Boğazlar yolunu kullanarak Anadolu topraklarına giriş yaptıkları tahmin edilen Frigler, Hitit Devleti'nin (MÖ 1650-1190) yıkılışı sonrasında yeni bir güç olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Frigler'in en önemli kralı Midas'tır. Midas ile birlikte Frigler, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Orta ve Güneydoğu Anadolu'da söz sahibi olan merkezi bir devlet şeklini almışlardır. Politeist bir inanç sistemi bulunan Frigler'in yaşamlarında Ana Tanrıça Kybele'nin konumu çok önemlidir. Bolluğun ve bereketin simgesi, doğanın ve ülkenin yegâne hâkimi Ana Tanrıça Kybele yalnızca Frigler ile sınırlı kalmamış, ilerleyen süreçte çeşitli toplumlar tarafından da

Abstract

The migratory movements, which started to take place at the end of the 13th century BC and known as the Aegean Migrations in history, deeply affected the Anatolian geography as well as many regions in the world and opened the doors to a new process in the history of this ancient geography. Within the scope of these migrations, the Phrygians, who are estimated to have entered Anatolian lands by using the Thracian and Straits route, appeared on the stage of history as a new power after the collapse of the Hittite State (1650-1190 BC). The most important king of the Phrygians is Midas. With Midas, the Phrygians took the form of a centralised state that had a say in Central and Southeastern Anatolia in the second half of the 8th century BC. The position of the Mother Goddess Kybele is very important in the lives of the Phrygians, who have a polytheist belief system. The Mother Goddess Kybele, the symbol of abundance and fertility, the sole ruler of nature and the country, was not only limited to the Phrygians, but also

* Bu çalışma Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı'nda kabul edilen "Phryglerde Din ve Askerî Yapı İlişkisi" adlı Yüksek Lisans Tezi'nden üretilmiştir.

tapınım gören saygın bir tanrıça hâline gelmiştir. Frigler'in tanrıçalarına olan bağlılıklarını yansıtan ve bugün hâlen gizemini koruyan etkileyici dini ritüeller, Frigler'in siyasi ve askeri faaliyetlerini şekillendiren önemli bir faktör olmuştur. Bu çalışmada, Midas ile birlikte Anadolu coğrafyasında güçlü bir devlet seviyesine ulaşan Frigler'in bu gücünün kökenleri hakkında değerlendirmeler yapılacak ve bu dönemde askeri galibiyetlerden söz etmek yerine etkin bir dış politika takip edilmesinde Kybele inancının nasıl bir rolünün olduğu arkeolojik, epigrafik ve edebî kaynakların ışığında tartışılacaktır.

became a respected goddess worshipped by various societies in the following period. The impressive religious rituals reflecting the Phrygians' devotion to their goddess, which still remain a mystery today, were an important factor shaping the political and military activities of the Phrygians. In this study, the origins of this power of the Phrygians, who reached the level of a powerful state in Anatolia with Midas, will be evaluated and the role of the belief in Cybele in the pursuit of an effective foreign policy instead of talking about military victories in this period will be discussed in the light of archaeological, epigraphic and literary sources.

Anahtar Kelimeler: Frigler, Midas, Kybele, Siyaset, Din.

Keywords: Phrygians, Midas, Cybele, Politics, Religion.

Extended Abstract

The Phrygians hold a distinctive place in the history of Ancient Anatolia because of their unique creative and architectural buildings that have been passed down to us, their unusual characteristics that have inspired legends, and their religious beliefs that extended across a large territory. In the second half of the eighth century BC, the Phrygians emerged as an effective force in Anatolia, filling the authority vacuum left by the fall of the Hittite State (1650-1190 BC), one of the most powerful states of the second millennium BC. King Midas, the most well-known and undeniably significant Phrygian monarch, became a mythical figure and the subject of countless legends. The Phrygians, along with king Midas, emerged as a significant force in Anatolia in the second half of the eighth century BC and enjoyed their golden age. The majority of the essential information regarding this time period comes from the Assyrian sources. However, in these sources, the community that existed east of the Halys (=Kızılırmak) River since the 12th century BC was referred to as Mushki rather than Phrygians. In the records of the Assyrian king Sargon II (721-705 BC) period, many references are made to the king of the Mushki, called Mita. It is believed that this king, named Mita, king of Mushki in Assyrian sources, was the legendary Phrygian king Midas, well known from classical Greek sources. Pointing to a dual naming of the name of Midas and the name Mita; the Phrygian aspect of this state of its western neighbors; it is understood that the Eastern neighbors such as Assyria or the Late Hittites knew the Mushki direction of the state. This very important king, who is mentioned in the records of the Assyrian king Sargon II period, especially between the years 718-705 BC, was frequently mentioned because of the anti-Assyrian policies he followed. From this point of view, perhaps the most important issue to be considered is the secret of these successes of the Phrygians, who became an

effective power during the king Midas period. In this direction, are the achievements of the king Midas period based on their military strength or are they directly related to Midas' diplomatic character and ability to analyze current problems well? In addition, may religion in the Mother Goddess Cybele have influenced Phrygian politics through influencing the Phrygian military structure? All of these questions are the key issues that need to be addressed.

The conclusion obtained is that the Phrygians truly were not a military-oriented community. The reason for this is the heavy influence of religious cult ceremonies, in which males, as a requirement of the Mother Goddess Cybele creed, express their devotion to the goddess by being castrated, shifting the Phrygians away from their warrior attributes and transforming them into really a weak military organization. The impacts of the Mother Goddess Cybele and the eunuch priests on Phrygian culture with great faith had a negative impact on the Phrygians' military spirit. With the religion in Mother Goddess Cybele penetrating every part of life, their military system altered, and the martial spirit that existed at the start progressively diminished. The finds in Gordion, the Boğazköy Cybele statue, the Elmalı Bayındır Tumulus D and the Kerkenes Dağ settlement, give very significant evidence for the presence of the eunuch priestly institution among the Phrygians. There are extremely a few archaeological findings that can illustrate the Phrygians' military qualities. Furthermore, despite the presence of very rich burial gifts reflecting many Phrygian cultures in the magnificent Tumulus MM and other important tumuli, the absence of any military finds such as weapons, shields, or armor is regarded as one of the most concrete pieces of evidence of the Phrygians' military weakness. The achievements mentioned in the king Midas period are hidden in the political personality of the king. Especially between the years of 718-705 BC, king Midas aimed to urge other small states to revolt by using his diplomatic personality instead of going into direct conflict with Assyria and to stop Assyrian expansionism by taking a leading role in multilateral alliances. King Midas has very well analyzed the available possibilities and developed policies according to changing conditions. As a result, the Phrygians have become a really rising power.

Giriş

MÖ 13. yüzyılın son dönemlerinde başlayarak dalgalar hâlinde meydana gelen ve tarihte Ege Göçleri ismiyle tanımlanan kitlesel göçler, tarihin akışına yön vererek yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmektedir. Öyle ki, bu göç hareketleri mevcut siyasi, demografik ve kültürel dinamikler üzerinde ciddi değişimlere yol açarak var olan yerleşik düzende köklü yeniliklere neden olmuştur. Bu göçlerin de tesiriyle MÖ 2. binyılın güçlü devletlerinden olan Mezopotamya'da Kassitler, Kuzey Suriye'de Mitanniler ve Anadolu'da Hititler tarih sahnesinden çekilmiş, Mısır ise güç kaybetmiştir.¹ Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş sürecinde yaşanan böylesi buhranlı dönemde İlyrialılar'ın baskısıyla harekete geçen Thrak kavimlerinin arasında yer alan Frigler², Güneydoğu Avrupa'daki yurtlarından ayrıлып Thrakia ve Boğazlar

¹ Kınal, 1998: 232; Memiş - Bülbül, 2014: 118.

² Çalışmamızda "Phryg" yerine Türkçe bir yazım olan "Frig" adının kullanılması tercih edilmiştir.

üzerinden Anadolu'ya giriş yaparak bu coğrafyayı kendilerine yurt edinmeye başlamışlardır.³ Nitekim MÖ 13. yüzyıla tarihlendirilen Troia Savaşı sırasında ve hatta öncesinde Frigler'in Anadolu'da buldukları bilinmektedir.⁴ İlkın Brygler olarak adlandırılan bu topluluğun, Anadolu'ya geçişin ardından Frigler adıyla anılmaya başladıkları Antik Çağ yazarlarınca ifade edilmektedir.⁵ Frigler, Hititler'in (MÖ 1650-1190) ardından Anadolu'daki otorite boşluğunu doldurmaya çalışmışlardır.

Frigler'in ilk olarak Anadolu'da Troia çevresinde buldukları, zaman içerisinde Askania (=İznik) Gölü kıyıları ve Sangarios (=Sakarya) Nehri vadisi yönünde bir yayılım göstererek Anadolu'nun iç kesimlerine doğru ilerledikleri bilinmektedir.⁶ Muhtemelen MÖ 1100 tarihi civarında ise ileride kendilerine başkentlik yapacak Gordion (=Yassihöyük) kentine ulaşmışlardır.⁷ Gordion'da Erken Demir Çağı'nda gözlemlenen değişimler hem bu geçiş sürecini ortaya koyarken hem de yeni bir nüfusun kente gelişini yansıtmaktadır.⁸ Nihayetinde Gordion, zaman içerisinde geçirdiği değişim ile birlikte MÖ 1. binyılın mühim başkentleri arasında yer alarak Frig kültür ve medeniyetinin simgesi hâline gelmiştir.

Frigler'in tanınan ilk kralı, MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen ve başkent Gordion'un adının oluşumuna da kaynaklık ettiğine inanılan Gordios'tur.⁹ Önceki dönemlerde *Phorkys*, *Askanios*, *Otreus* ve *Mygdon*¹⁰ gibi kişilerin idaresinde bir örgütlenmeye sahip oldukları anlaşılan Frigler, Gordios ile birlikte merkezî devlet hâline gelmeye başlamışlardır. Gordios ile başlayan bu yükseliş trendi oğlu Midas döneminde en üst seviyeye ulaşmıştır. Nitekim Gordios'tan sonra Frigler'in kuşkusuz en önemli kralı Midas'tır.¹¹ Midas ile birlikte Frigler, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da hatırı sayılan bir güç olarak öne çıkmışlar ve parlak dönemlerini yaşamışlardır. Bu döneme dair en önemli bilgiler Asur kaynaklarından elde edilmektedir. Ancak bu kaynaklarda MÖ 12. yüzyıl itibarıyla Halys (=Kızılırmak) Nehri'nin doğusunda faaliyetlerde bulunan topluluk Frigler yerine Muşkiler adıyla tanımlanmıştır.¹² Kayıtlarda Muşkiler hakkında ilk olarak MÖ 12. yüzyılın ilk çeyreğinde Asur kralı Ninurta-apil-Ekur (MÖ 1192-1180) ve sonrasında Asur kralı I. Asur-dan (MÖ 1179-1134) dönemlerinde bahsedilmiş fakat Muşki ülkesinden ^{kur}*Mu-uš-ka-ia-e* yazımıyla söz edilmesine karşın kökenleri ya da bölgeye gelişleri hakkında bir bilgi verilmemiştir.¹³

Asur kralı I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) zamanına gelindiğinde Asur kaynaklarında Muşkiler hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Buna göre; 50 yıldan beri Alzi (=Elazığ ve dolayları) ila Purukuzzi (?) topraklarını ellerinde

³ Memiş - Bülbül, 2014: 108.

⁴ Memiş, 2022: 3-4.

⁵ Hdt. VII.73; Strab. XII.3.20; Plin. *Nat.* V.145; Steph. Byz. *Eth.* 186, 12-15.

⁶ Tüfekçi Sivas, 2007: 9.

⁷ Gunter, 1997: 130.

⁸ Barnett, 1975: 418; Voigt - Henrickson, 2000: 46.

⁹ Swoboda, 1912: 1590-1593; Graf, 2004: 929-930.

¹⁰ Hom. *Il.* II.862; III.186.

¹¹ Midas dönemi için Eusebios tarafından MÖ 742/738-696/695 tarihleri verilirken; Julianus Africanus eserinde bu tarihleri MÖ 675-674 olarak ifade etmektedir: Berndt-Ersöz, 2008: 2-3.

¹² Mellink, 1965: 318; Barnett, 1975: 420.

¹³ Radner, 2006: 147; Kopanias, 2015: 216; Yıldırım, 2022: 471.

tutarak Asur'a vergi veren Muşkiler, bu dönemde beş kral tarafından idare edilen 20.000 kişilik kuvvet ile Kutmuhi (=Adıyaman ve dolayları) bölgesini ele geçirmişlerdir. Saltanatının ilk yıllarında bu tehdit karşısında mücadele veren Tiglat-pileser, yapılan savaşta Muşkiler'i yenerek 6.000 kişiyi esir almış ve ganimetlere de el koymuştur.¹⁴ Buradan MÖ 2. binyıl sonları itibariyle Muşkiler'in Alzi bölgesine ulaştığı anlaşılmaktadır.¹⁵ İlerleyen süreçlerde tahta çıkan II. Adad-nirari (MÖ 911-891)¹⁶, II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884)¹⁷ ve II. Asurnasirpal (MÖ 883-859)¹⁸ dönemlerinde de Muşkiler ile gerçekleşen birtakım mücadelelerden söz edildiği görülmektedir.

Asur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) zamanında Muşkiler hakkında çok daha ilginç ve detaylı bilgiler kayıtlarda yer almaktadır. Öyle ki, bu dönemin kayıtlarında Muşkiler'in *Mita* olarak adlandırılan kralına çok kez atıfta bulunulmuştur. Fakat *Mita* adının bu dönemden daha önce Hitit dönemi kayıtlarında "Pahhuvalı *Mita*" olarak farklı bir kral için kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır.¹⁹ Bu kayıtlarda görüldüğü üzere, "Pahhuvalı *Mita*" adındaki bir kraldan söz edilmektedir. Bu kralın Hititler için hiçbir olumlu anlam ifade etmemesine rağmen *Mita* adının söz konusu dönemlerden beri Anadolu'nun doğusunda tanındığını göstermesi bakımından önem içermektedir. Bu suretle *Mita* adından yola çıkarak Muşkiler ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Ancak bugünkü bilgilerin ışığında böyle bir bağlantıyı destekleyecek türde kanıtlar bulunmamaktadır.²⁰

Asur kaynaklarında *Muşkili Mita* olarak geçen kral ile Antik Yunan kaynaklarından iyi tanınan Frig kralı Midas'ın aynı kişi olduğuna yönelik bir inanç bulunmaktadır.²¹ Muşki kralı *Mita* ile Frig kralı Midas'ın aynı kişiyi temsil ettiğine yönelik görüş ilk kez Hugo Winckler²² tarafından ileri sürülmüş ve birçok bilim insanı tarafında kabul görmüştür. Bu bakımdan Frigler'in altın çağları olarak ifade edilebilecek bir dönemde Midas ile çağdaşı olan Asur kayıtlarında görülen *Mita* adının ikili bir adlandırmaya işaret ederek, Batıda bulunan komşularının bu devleti Frigler olarak; Asur ya da Geç Hititler gibi Doğuda yer alan komşularının ise Muşkiler olarak bildiği anlaşılmaktadır.²³ Asur kralı II. Sargon dönemi kayıtlarında özellikle MÖ 718-705 yılları arasında ismi sıklıkla görülen bu kral, Asur siyasetine karşı benimsediği muhalif politikalar sebebiyle adından çokça söz ettirmiştir.

Bu doğrultuda belki de üzerinde düşünülmesi gereken asıl önemli konu, Midas döneminde başat bir kuvvet hâlini alan Frigler'in bu başarılarının sırrı olmalıdır. Zira bu dönemde elde edilen başarılar etkili askerî güçlerine mi dayanmaktadır yoksa Midas'ın diplomatik karakteri ve mevcut sorunları iyi analiz etme yeteneğiyle mi ilgilidir? İlâveten, Kybele inancı Frig askerî yapısını etkileyerek Frig siyasetini şekillendirmiş olabilir mi? Tüm bu sorular bizce

¹⁴ Luckenbill, 1926: 74, nr.221; Grayson, 1991: 14, i 62-88.

¹⁵ Sevin, 1991: 87-97; Yıldırım, 2022: 471.

¹⁶ Luckenbill, 1926: 119, nr.389; Kınal, 1998: 249.

¹⁷ Luckenbill, 1926: 132, nr.413; Grayson, 1991: 177, 115b-127.

¹⁸ Luckenbill, 1926: 143-144, nr.442; Grayson, 1991: 198, i 69b-99a.

¹⁹ Hoffner, 1976: 60-62.

²⁰ Mellink, 1965: 320, Barnett, 1975: 420; Yıldırım, 2022: 472-474.

²¹ Mellink, 1965: 318; Hawkins, 1994: 271-272; Muscarella, 1998: 149.

²² Winckler, 1898: 136.

²³ Mellink, 1965: 320.

tartışılması gereken esas problemlerdir. O hâlde Ana Tanrıça Kybele inancı hakkında bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Frigler’de Ana Tanrıça Kybele İnancı ve Etkileri

Sınırlı sayıdaki Paleo-Frigçe yazıtlarda tanrıçaya *Ana* anlamına gelen *Matar* adıyla tapınılmıştır.²⁴ Bu isim yazıtlarda tek başına kullanılabildiği gibi *Areyastin* ya da *Kubileya/Kubeleya* sıfatlarıyla da kullanıldığı görülmektedir.²⁵ Kubileya’nın Frig dilinde dağ anlamına geldiği tahmin edilerek, tanrıçanın Frigler’de *Matar Kubileya* (Dağın Anası) olarak benimsendiği düşünülmekte²⁶ ve bu sıfatın tanrıçanın Kybele ismine de kaynaklık ettiğine inanılmaktadır.²⁷ Tanrıçanın *Agdistis* adıyla anıldığı da görülmektedir.²⁸ Gücünü Anadolu’nun prehistorik dönemlerinden alan bu tanrıça; Kültepe tabletlerinde, Hititler’de ve Geç Hititler’de *Kubaba*, Frigler’de *Matar/Matar Kubileya*, Lydialılar’da *Kybebe* olarak benimsenirken; Yunan dünyası tarafından *Kybele/Meter*, Romalılar tarafından ise *Magna Mater* adıyla tapınım görmüştür.²⁹ Frigler’in Anadolu’yu yurt edinmeye başlamaları sonrasında benimsedikleri düşünülen bu inanç³⁰, Frigler’in geçmişteki ve yeni edindikleri kültürel unsurlarını etkili bir biçimde harmanlamasıyla özgün bir şekilde tapınım görmüştür. Böylelikle sınırları Anadolu coğrafyasının da ötesine ulaşan güçlü etkisine karşın Frig kökeni hafızalardan silinmemiş, köklü bir Anadolu ve Frig tanrıçası olarak tanınmayı sürdürmüştür.

Dindymos (=Günyüzü/Arayit) Dağı yakınlarında ve Gallos Nehri vadisi üzerinde yer alan Pessinus (=Ballıhisar) kenti³¹, Kybele’nin başlıca tapınım merkezi olmasından kaynaklı özel bir ayrıcalığa sahiptir. Midas’ın, MÖ 8. yüzyılda Pessinus’un kurulmasına ve Kybele’nin ilk tapınağının bu kente yapılmasına öncülük ettiğine dair bilgiler antik kaynaklarda yer almaktadır.³² Geçmiş Frig dönemi öncesine uzanan bu kentte tanrıça, gökten düştüğüne inanılan siyah bir gök taşıyla temsil edilmektedir.³³ Pessinus’un sözü edilen bu önemi aynı zamanda burada yapılan kült âdet ve ritüelleri ile bu ritüellere önderlik eden tanrıçanın rahiplerden ileri gelmektedir. Burada Ana Tanrıça’nın başrahiplerine Attis adı verilmektedir.³⁴ Attis, Kybele kültüründe tanrıçanın eşi veya sevgilisi olarak tanınan bir figürdür.³⁵ Ölümüyle bütün tabiatın canlılığını yitirdiğine, ancak bahar ayları gelince tekrar uyanmasıyla birlikte tabiatın tüm canlı gösterişine yeniden kavuştuğuna inanılmıştır. Bu özelliğiyle Attis, Ana Tanrıça Kybele’nin bitkiler âlemi üzerindeki nüfuzuna da atıfta bulunarak bitki tanrısı sevgilisi şeklinde benimsenmiştir.³⁶ Plutarkhos (MS 46-120),

²⁴ Roller, 2013: 89-90.

²⁵ Roller, 2013: 90.

²⁶ Rein, 1996: 226; Roller, 2013: 92.

²⁷ Rein, 1996: 224; Roller, 2013: 90.

²⁸ Strab. XII.5.3; Paus. VII.17.10-12; Arnob. *Adv. Nat.* V.5-7.

²⁹ Ana Tanrıça Kybele’nin farklı toplumlarda ve coğrafyalarda tapınım gördüğü isimler için bkz. Apul. *Met.* XI.5; Erhat, 2019: 184.

³⁰ Çapar, 1978b: 195, 201.

³¹ Claerhout – Devreker, 2008: 12-13.

³² Diod. Sic. III.59.8; Amm. Marc. XXII.9.6-7.

³³ Amm. Marc. XXII.9.6-7; Claerhout – Devreker, 2008: 31.

³⁴ Polyb. XXI.37; Rapp, 1884-1890: 724; Çapar, 1978a: 178; Erhat, 2019: 185.

³⁵ Rapp, 1884-1890: 715-727.

³⁶ Catull. LXIII; Vermaseren, 1966: 1-12; Çapar, 1978a: 177; Frazer, 2018: 287.

tanrılarının kış aylarında uyuduğuna, yaz aylarında ise canlandığına dair bir inanışları olan Frigler'in; tanrıları için kışın ninniler, yazın ise yeniden diriltmek amacıyla çeşitli ilahiler söylediklerinden söz etmektedir.³⁷ Julius Firmicus Maternus (MS 4. yüzyıl) ise Pessinus kentinde bulunan Frigler'in Attis'in ölümü ve tekrardan canlanması ile ilgili olarak hem yas hem de sevinç barındıran yıllık ritüellerinden bahsetmektedir.³⁸

Attis'in bu tanrısal karakterinin benzerleri Eski Yakındoğu mitolojilerinde de görülmektedir. Toprağı ve verimliliği yansıtan bu tür mitolojilerde Kybele-Attis çiftine çok benzer İnanna-Dumuzi ve İstar-Tammuz gibi tanrısal çiftlerin görülmesi, geçmişinin Mezopotamya'ya dek uzandığını göstermektedir.³⁹ Daha sonraki dönemlerde bu çiftlerin İsis-Osiris, Aphrodite-Adonis veya Kybele-Attis şeklinde adlandırılmalarına karşın temsil edilen geleneğin özünde değişmediği anlaşılmaktadır.

Attis adına Frigya'da ve hatta Antalya/Elmalı yakınlarındaki Bayındır D Tümülüsü'nde bulunan az sayıdaki Paleo-Frigçe yazıtlar ile çeşitli objelerin üzerinde farklı formlarda rastlanılması kökeninin Frigya olduğunu gösteren örneklerdir.⁴⁰ Fakat Attis adının Frigya'da sıkça karşılaşılan bir kişi adı olarak ayrıcalıklı özelliğinin bulunmadığı ve Frigya'nın Attis'in ana vatanı olmasına rağmen burada tanrısal bir yapıya sahip olmadığı ifade edilmektedir.⁴¹ İsmi Kybele inancındaki önemli konumu vurgulanarak kişilerin vefat sonrasında edinmiş olabileceği dinsel bir mevkiye dikkat çekilmektedir.⁴² Bu bakış açısı, Ana Tanrıça'nın Frig idari zümresi başta olmak üzere tüm toplumu yakından etkilediğine ve elitlerin Kybele'nin tapınımındaki rolüne atıfta bulunmaktadır. Siyasi bağımsızlıklarını kaybetmelerinin ardından zamanla kralın siyasi ve askerî görevleri yitirilse de rahiplik görevinin bir tür başrahip unvanı şeklinde Attis adıyla beraber devam etmiş olabileceği dile getirilmektedir.⁴³

Attis adındaki başrahibin dışında Gallus adını taşıyan rahipler de vardır. Bu rahiplerin Ana Tanrıça'nın hizmetkârı olarak kültüründe görev alabilmeleri için hadım olmak yoluyla kendilerini tanrıçaya adanmaları gerekmektedir.⁴⁴ Bu ritüel ile gerçekleştirdikleri şey, aslında sonradan inanç değişikliği yapmaya izin vermeyecek biçimde tanrıçaya ve tapınaklarına bağlanmaktadır.⁴⁵ Yapılan bu ritüelin anlamı ancak Kybele-Attis efsanesi göz önüne alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Farklı versiyonları bulunan Kybele-Attis efsanesinde esasen Kybele ve Attis arasındaki duygusal yakınlıktan bahsedilirken; Kybele'ye karşı sadakat sözünü tutamayan Attis'in bu davranışının bir cezası olarak kendi

³⁷ Plut. *De Is. et Os.* 69.

³⁸ Firm. Mat. III.

³⁹ Çapar, 1978a: 177-178; Doğançcı, 2019: 630.

⁴⁰ Brixhe - Lejeune, 1984: M-01a, W-08, W-10, G-107, G-118, G-119, G-120, G-123, G-124, G-128, G-148, G-221, G-224, G-234; Varinlioğlu, 1992: 10-20.

⁴¹ Roller, 1994: 253-254; Roller, 2013: 95, 287.

⁴² Roller, 2013: 137. Benzer bir ifade için bkz. Lancellotti, 2002: 36.

⁴³ Roller, 1994: 254.

⁴⁴ Kybele'nin hadım rahiplerini adlandırmak amacıyla kullanılan *Gallos*, *Gallus*, *Galli*, *Galloi* gibi çeşitli şekillerde yazılmış isimler, temelde aynı rahiplik kurumunu belirtmektedir. Bu rahipler hakkında bilgi için bkz. Cumont, 1910: 674-682; Sanders, 1972: 984-1034; Roscoe, 1996: 195-230; Lane, 1996: 117-133; Roller, 1998: 118-135; İznik, 2004: 127-161.

⁴⁵ Burkert, 2018: 62.

kendini hadım etmesi teması işlenmektedir.⁴⁶ Kybele-Attis efsanesinde görülen benzer motiflere, Hitit inanç geleneğindeki Kumarbi Efsanesi ile Ullikummi Şarkısı'nın yanı sıra Yunan mitolojik hikâyelerinde de rastlanmaktadır.⁴⁷

Dini törenlerin yol açtığı heyecanlı bir atmosferde, tanrıçanın rahiplerinin erkekliklerinden tanrıça için vazgeçerek kendilerini hadım ettikleri bu ritüelin amacı bir nevi Attis'i kişileştirmektir.⁴⁸ Attis'in bizzat kendisini hadım etmesi temasının, muhtemelen Frig költ geleneğinin bir zorunluluğu olan ve Ana Tanrıça'nın költünde görev üstlenmek için rahiplerce yapılma şartı bulunan hadımlık uygulamasının temellendirilmesiyle ilgili olduğu düşünülmektedir.⁴⁹ Böylece rahiplerin kendi kendini hadım etmesi, aslında efsanevi bir köken ile açıklanmıştır. Bu işlemin ne zamandan beri Frig költ âdet ve geleneklerinde yer aldığına dair bir yorum yapmak güçtür. Fakat uygulamanın kökeniyle ilgili yapılan açıklamalarda Eski Yakınoğu költürlerinden alıntılar verilmektedir. Bilhassa Sami kökenli toplumlarda gerçekleştirilen bir eylem olduğu ve Doğu Akdeniz'in Tanrıçası ya da genel bir ifadeyle Batı Samiler'in Tanrıçası Astarte ile alakalı olduğu belirtilmektedir.⁵⁰ Dini yönden hadım rahiplik kurumunun Mezopotamya költürlerindeki varlığı da bilinmektedir.⁵¹ Ancak bu költürlerde görülen hadımlık olgusunun sadece dini anlamda geçerli olmadığı, hadımların költ görevlileri olmalarının yanı sıra kraliyet saraylarında ve birtakım işlerde görevler üstlendikleri bilinmektedir.⁵² Fakat bugünkü bilgilerimiz ışığında Frigler'de olduğunu tahmin ettiğimiz türden olumsuz etkinin bu költürlerin de askerî yapılarında herhangi bir değişim yaratıp yaratmadığı bilinmemektedir.

Attis'in Frigya'da bir tanrı statüsünde bulunup bulunmadığı ya da hangi dönemde ilahi bir değer kazandığı sıkça tartışılan bir konudur. Attis hakkında yas ve cenaze merasimi odaklı yorumlama sunan görüşe göre; költte aktif rol üstlenmiş bir Frig kralı, üst konumdaki bir rahip veya Attis adındaki soyut bir kral adına her sene yapılan cenaze merasimlerinin ve yas törenlerinin hem Yunanlılar hem de Romalılar tarafından değişik algılanması dine başka bir nitelik kazandırmıştır.⁵³ Böylece Attis'in Frig dönemi sonrasında zamanla tanrısal bir figür hâline geldiği vurgulanmaktadır. Nitekim Frigya'da Attis'in ikonografik karşılığı bulunmamaktadır.⁵⁴ Buradan hareketle Attis, Frigya'nın tarihi ve dini âdetleriyle biçimlenen ilahi bir karakter olarak ifade edilebilir. Sıklıkla Attis hakkında bilgiler sunan antik kaynakların dışında Ana Tanrıça ile arasındaki hassas ilişki, Frigya ile bulunan yakınlığını göstermektedir.

Frigya'daki köklerinden beslenerek Yunan ve Roma dünyalarına uzanan Kybele ve rahipleri, ilerleyen süreçte bu rahiplerce yapılan birtakım mistik dini törenler nedeniyle sözü edilen toplumlar tarafından hiç de hoş karşılanmayan

⁴⁶ Ovid. *Fast.* IV.221-244; Paus. VII.17.10-12; Arnob. *Adv. Nat.* V.5-7.

⁴⁷ Kumarbi Efsanesi ve Ullikummi Şarkısı için bkz. Pritchard, 1969. Yunan geleneğindeki örneği için bkz. Hes. *Theog.* 176-182.

⁴⁸ Burkert, 2018: 115.

⁴⁹ Claerhout – Devreker, 2008: 167; Roller, 2013: 299-300; Frazer, 2018: 289.

⁵⁰ Hepding, 1903: 217; Graillot, 1912: 290; Takács, 2003: 1035.

⁵¹ Graillot, 1912: 290-291; Roscoe, 1996: 213-217.

⁵² Graillot, 1912: 290-291; Munn, 2006: 157-160. Anadolu'da Efes'li Tanrıça Artemis költünde de *Megabyzos* adı verilen hadım rahiplerin varlığı bilinmektedir: Strab. XIV.1.23.

⁵³ Roller, 2013: 296-300. Benzer bir Attis-Frig kraliyeti bağlantısı ve cenaze töreni yorumu için bkz. Lancellotti, 2002: 152,155-156.

⁵⁴ Roller, 1994: 245-262.

bir hâl almıştır. İlk MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Yunan dünyasıyla oluşan yoğun münasebetler, hem dini hem de kültürel bir temas ortamını oluşturmuştur. Bu etkileşimin sonucunda tapınım Yunan dünyasına geçmiş; ancak kültün kendi inançlarına uygun bölümlerinin kabul edilmesi, aykırı bölümlerinin ise hariç tutulması şeklinde bir uyarılma süreci yürütülmüştür. Ana Tanrıça'yı Gaia, Rhea ve Demeter ile eşleştirip kendilerine benzeterek bir Yunan tanrıçası formuna sokmak istemişlerdir.⁵⁵ Fakat Ana Tanrıça'nın ve rahiplerinin toplumun üzerindeki etkin rolü engellenememiş; aksine Yunan kaynaklarında Galluslar'dan söz edilmeye başlanmıştır. Anthologia Palatina'da geçen epigramlardan rahiplere karşı olan bakış açıkça anlaşılmaktadır. Epigramlarda bir erkekten ziyade feminen yapıları ve hadımlıkları üzerinde durulan rahiplerin örgülü, bukleli ve uzun saçlarına; feminen kıyafetlerine, kokularına, tavırlarına ve incecik seslerine atıf yapılmış; müziğin ve dikkat çeken dansların kült içerisindeki önemine dikkat çekilmiştir.⁵⁶

Sıra dışı davranışlarıyla tepki çeken bu rahiplerin, Roma dünyasında da aktif bir rol üstlendikleri bilinmektedir. Fakat Roma toplumu için durum biraz farklıdır. Çünkü Kybele, II. Kartaca (Pön) Savaşı (MÖ 218-201) sırasında ve özellikle MÖ 205 yılından itibaren ünlü Kartacalı komutan Hannibal'ın gittikçe şiddetlenen baskısıyla Roma'yı tehdit etmesi sonucunda bu kötü gidişatı durdurmak için danışılan Sibylline Kitapları'nın kehanetiyle bağlantılı olarak, tek kurtuluş yolunun Roma topraklarına getirilmesi olduğu ifade edilen kurtarıcı bir tanrıçadır.⁵⁷ Bu kehanetin ümidiyle Romalılar, Küçük Asya'ya bir heyet göndererek tanrıçanın Pessinus kentinde bulunan kutsal siyah gök taşı temsilini almışlardır.⁵⁸ Küçük Asya'dan yolculuğa başlayan tanrıça temsili MÖ 204 yılı Nisan ayında "Kent Koruyucu" özelliğiyle Roma'ya varmıştır.⁵⁹ Ancak zaman içerisinde Ana Tanrıça kültün aşırı yönleri tepki oluşturmuş; rahiplerin gerçekleştirdikleri ritüeller ile benimsedikleri tutum ve davranışlar, verilen reaksiyonun güçlenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Bunun üzerine Roma toplumunun aşına olmadığı ve kendine benzetemediği bu kült, Cumhuriyet zamanında (MÖ 509-27) bazı sınırlamalar getirilerek denetim altına alınmaya gayret gösterilmiştir. Kültü tecrit etmek maksadıyla alınan kısıtlama kararları, rahiplerin Roma toplumu ile temasını en aza indirme amacı taşımaktadır.⁶⁰ Fakat kültün yayılımının hızı kesilememiştir. Tanrıçanın gücünden yararlanan rahipleri daha fazla görünür olmaya başlamışlardır. Hatta Roma İmparatorluk zamanında (MÖ 27-MS 476) tümüyle yasaklanana kadar bir dönem var olan bütün kısıtlamaların kaldırıldığı ve toplumla çok fazla yakınlık kurularak nüfuzlarının daha geniş alanlara yayıldığı bir dönem yaşanmıştır.

⁵⁵ Çapar, 1978a: 186; Gasparro, 1985: 26; Takács, 2003: 1036; Burkert, 2018: 120.

⁵⁶ Anth. Pal. VI.217; VI.218; VI.219; VI.220; VI.234; VI.237.

⁵⁷ Liv. XXIX.10.4-8; Amm. Marc. XXII.9.5; Ovid. *Fast.* IV.255-265; Vermaseren, 1977: 39; Çapar, 1978a: 170-173; Turcan, 1996: 35; Doğanç, 2019: 630-631; Doğanç, 2020: 290.

⁵⁸ Diod. Sic. XXXIV.33.2; Strab. XII.5.3; Liv. XXIX.11.5-8; Arnob. *Adv. Nat.* VII.49; Hdn. I.11.1; Amm. Marc. XXII.9.5. Ana Tanrıça'nın suretinin teslim alındığı yere dair Livius (Liv. XXIX.10.4-11.8) ve isimlerini verdiğimiz diğer yazarlar Pessinus'a vurgu yaparken; Varro, Pergamon'daki Megalesion Tapınağı'ndan (Varro, *Ling.* VI.15); Ovidius da kutsal İda Dağı'ndan bahsetmektedir (Ovid. *Fast.* IV.263-264).

⁵⁹ Çapar, 1978a: 174,177; Doğanç, 2020: 290-291.

⁶⁰ Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19; Graillot, 1912: 75-77; Vermaseren, 1977: 96; Çapar, 1978a: 179; Turcan, 1996: 37-38.

Roma toplumunda çeşitli müzik aletleri kullanılarak yapılan coşku dolu müzikler⁶¹ ve bu müzikler eşliğinde çılgın danslarla gerçekleştirdikleri sıra dışı törenler, kültün dikkat çeken özelliklerinden olmuştur. Bunun yanında hadım rahiplerin giydikleri sarı veya karışık renkli, bel kısmından kemerli ve kolları uzun feminen giysiler toplum tarafından oldukça göze çarpmıştır.⁶² Kolyeleri, küpeleri, yüzükleri ve göğüslerindeki kutsal imgeleri bu türden kıyafetlerinin tamamlayıcısıdır.⁶³ Yas günlerinde savurup dolaştıkları ağartılmış dağınık saçlarını⁶⁴, diğer günlerde kıvrarak ve dalgalandırarak süslemişler⁶⁵; feminen görünümünü yüzlerine yaptıkları makyajlarla pekiştirmişlerdir.⁶⁶ Buradan hareketle yayılım gösterdiği toplumları derinden etkileyen Kybele'nin ve hadım rahiplerinin Frig toplumu üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı düşünülemez. Elbette zaman içinde kültürel etkileşimlerin yol açtığı bazı değişimlerin olması mümkündür. Fakat gücünü Frig kökenlerinden alarak belirli bir oranda Frigler tarafından yapılan tapınım geleneğinin Yunanlılar ve Romalılar tarafından yapıldığını düşünmek olasılıkla doğru olacaktır. Zira Romalılar'ın, tanrıçanın onuruna düzenledikleri törenlerde Frig âdetlerine göre tapındıkları antik kaynaklarda yazmaktadır.⁶⁷ Böylelikle Yunan ve Roma kaynaklarında görülen kült geleneklerinin Frigya kökeninden izler barındırdığı ve hadım rahiplerin de kökeni Frigya'ya uzanan kadim bir geleneğin temsilcisi oldukları unutulmamalıdır.

Ana Tanrıça'nın rahipleri hakkında en iyi bilgileri Yunan ve Roma dönemi kaynaklarından öğrenmemize rağmen Frig dönemi Paleo-Frigçe yazıtların sayıca azlığı ve anlamlarının tam olarak çözülememiş olmasının yanında bir de ortaya çıkarılan arkeolojik buluntuların sınırlılığı, bu konuya ilişkin bir yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Fakat mevcut buluntular ele alındığında birtakım ipuçları sunmaktadır.

İlk olarak Gordion'da ortaya çıkarılan ve tanrıçanın diğer betimlerine oranla çok daha ufak boyutta bulunan iki farklı figürin, Frigler'deki hadım rahiplik kurumuna ilişkin bazı ipuçları içermektedir. Kısa saçlarının ve genç erkeklere ait olabilecek sakalsız erkeksi yüz hatlarının yanında bir de ellerinde tuttıkları atribülerden dolayı bu figürinlerin tanrıça ile yakın bir bağlantısının bulunması ve tanrıçanın kendisinden çok kültünde hizmetli hadım rahipleri yansıtması çok yüksek bir ihtimaldir.⁶⁸ İlaveten, Gordion'da Rodney S. Young tarafından gerçekleştirilen kazılarda bulunan ve Boğazköy Kybelesi'nde Ana Tanrıça'ya eşlik eden müzisyenler ile oldukça benzerlik gösteren kireçtaşından şekillendirilmiş bir erkek başı da olasılıkla bu bağlamda değerlendirilmelidir.⁶⁹ Sözü edilen Boğazköy Kybele tasviri, hem tanrıçanın yalnız olarak tasvir edilmediği tek örnek hem de Frig kült geleneklerinde müziğin önemini

⁶¹ Müziğin törenlerdeki önemi için bkz. Diod. Sic. III.58; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19.4-5; Catull. LXIII; Strab. X.3.7,16; Firm. Mat. XVIII.1; Ovid. *Fast.* IV.181-244.

⁶² Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19.4-5; Apul. *Met.* VIII.27; Firm. Mat. IV.2; Graillot, 1912: 297; Vermaseren, 1977: 97.

⁶³ Polyb. XXI.6.7; Polyb. XXI.37.5-7; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19.4-5; Vermaseren, 1977: 97.

⁶⁴ Ovid. *Fast.* IV.243-244; Arnob. *Adv. Nat.* V.7,16.

⁶⁵ Arnob. *Adv. Nat.* II.41; Firm. Mat. IV.2.

⁶⁶ Apul. *Met.* VIII.27; Firm. Mat. IV.2.

⁶⁷ Arr. *Tact.* XXXIII.4; Serv. *Aen.* XII.836.

⁶⁸ Mellink, 1983: 352, Taf. 72/1-3, 72/4-5.

⁶⁹ Young, 1968: 233-234, Pl.72, Fig.10.

vurgulayan eşsiz bir kanıttır. Burada tanrıçaya eşlik eden sakalsız ve daha küçük formdaki iki müzisyenin tanrıça ile eşit olmadıkları anlaşılabilir gibi erkeklerin coşkulu müzikler ile birlikte hadım olma ritüelini gerçekleştirerek erkekliklerinden Ana Tanrıça uğruna vazgeçtikleri dini törenlerin Frigya'daki mevcudiyetinin olasılıkla en somut işaretlerinden birini sunmaktadır.⁷⁰

Hadım rahiplik kurumunun Frigler'de bulunduğuna ilişkin bir başka ciddi işaret de Antalya yakınlarındaki Elmalı Bayındır D Tümülüsü'nden gelmektedir. Coğrafi olarak Frigya'nın sınırlarından uzak olan fakat çok sayıda Frig maddi kültür unsuru barındıran bu tümülüste ortaya çıkarılan gümüş heykelciğin, boydan uzun elbisesinin, kemerinin ve polosunun tanrıçanın ikonografisiyle benzerliği dikkatleri çekmektedir. Sakalsız oluşu ve bukleler hâlinde omuzlarına uzanan saçlarıyla maskülen bir görünüme sahip olan bu heykelciğin, boynunda ve kollarında bazı takılar bulunmaktadır. Ayrıca ellerini ön tarafta belinin çizgisinde kavuşturarak ve biraz öne doğru eğilmiş şekilde durarak kendini ilahi bir güce teslim eden görünümüdür. Bütün bu özellikleri ile Ana Tanrıça'nın kültürüne adanmış bir hadım rahip figürünü ve Frigler'de var olduğunu düşündüğümüz rahiplik kurumunun açık delillerinden birini işaret ediyor olması oldukça mümkündür.⁷¹ Söz konusu gümüş heykelcik gibi açık işaretler sunmasa de Frigler'deki rahiplik kurumu için bir önemli işaret de Kerkenes Dağ yerleşiminde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında parçalanmış bir şekilde gün yüzüne çıkarılan kumtaşı erkek heykelinden gelmektedir. Sakalı olmayan, arkaya doğru taranmış ensesinde biten saçlarıyla maskülen bir dış görünüş sunan heykel; üst tarafı düz pilesiz, etek tarafında ise pileleri bulunan bir kıyafet giymektedir. Saygıyı ifade edecek şekilde hafif ön tarafa eğilmiş duruşu ise en ilgi uyandıran özelliklerinin arasında bulunmaktadır. Bu açıdan söz konusu heykel, olasılıkla Frig dini ritüelleri için mühim fonksiyonu bulunan bir kült görevlisini yansıtmaktadır.⁷²

Yukarıda ele aldığımız unsurlar, Frigler'de var olduğunu düşündüğümüz hadım rahiplik kurumu adına merak uyandıran işaretler barındırmaktadır. Nihayetinde Kybele ve kültüründe görevli hadım rahipleri, halk üzerinde gitgide oluşturdıkları kuvvetli etkileriyle hayatlarının odak noktası hâlini almışlardır. Böylelikle Frigler'de mevcut askeri özelliklerin zamanla yitirilmesinde etkin rol oynamış olabilirler. Güçlü bir dini inancı bulunan Frigler, belki de inançları doğrultusunda zaman içerisinde bu savaşçı niteliklerini kaybetmişlerdir. Fakat zayıfladığı düşünülen askerî ruhun üzerinde dini geleneklerin etkisinden söz ederken; Frigler'in sosyolojik yani kabile örgütlenmesi yapısının veya yerleşik hayata geçişle birlikte kazandıkları tarım toplumu kimliklerinin de belli oranda katkısının bulunabileceği göz ardı edilmemelidir. Ancak gerek öncülleri Hititler'in gerekse çağdaşları Urartular ve Asurlular'ın askerî özellikleri göz önüne alındığında, Frigler'de bu tür yankı uyandıran askerî galibiyetlerden günümüz bilgileri bağlamında bahsedemiyor olmamız üzerinde düşünülmesi gereken bir durum olarak görülmelidir.

O hâlde, ilk sormamız gereken soru, "Frigler, Midas zamanında ne oldu da Anadolu'da etkin bir güce ulaştılar?" sorusu olmalıdır. Bu sorunun cevabı

⁷⁰ Vermaseren, 1977: Pl.10; Roller 2013: 77, Res.10.

⁷¹ Özgen – Özgen, 1988: 38,190, Res.41; Roller 2013: 130-132, 297, Res.36.

⁷² Draycott – Summers, 2008: 10 vd., Pl.85-90.

Midas'ın siyasi yapısında gizlidir. Zira Frigler'de yaşanan altın çağın Midas'ın çok taraflı bir aktif dış politika anlayışı takip ederek askerî eksikliğin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçları yok etme çabasından ve takip ettiği bu anlayışta başarı kazanmasından oluştuğunu söyleyebiliriz. Ancak burada belirtmeliyiz ki, söz konusu etkin dış politikanın tarafları olan diğer devletlerin bir araya gelerek iş birliği yapmalarının ardındaki sebepler birbirinden farklıdır. Frigler zayıflayan askerî niteliklerinin yanında ekonomik çıkarları üzerindeki Asur tehdidini bertaraf etme amacı taşırken; Urartular ve Geç Hititler bakımından Asur baskına maruz kalmalarından kaynaklı olarak güvenlik kaygılarının öncelikli amaçlarını oluşturduğunu belirtmek muhtemelen doğru olacaktır. Bu suretle Midas dönemi Frig dış siyasetini ve dönemin koşullarını detaylarıyla ele almak fayda sağlayacaktır.

Midas Dönemi Frig Dış Politikası

Bugünkü bilgiler ışığında Frig askerî yapısı tam aydınlatılabilmiş değildir. Homeros'a (MÖ 8. yüzyıl) atfedilmiş olan İlyada Destanı'nda savaşçı bir toplum olarak gösterilirken⁷³; Strabon (MÖ 64-MS 21) tarafından barışsever insanlar olarak gösterilmişlerdir.⁷⁴ Herodotos (yak. MÖ 484-424) ise Frig askerlerine dair kısmen benzetme yoluyla bilgi vermektedir.⁷⁵ İlginçtir ki Frigler, ilerleyen dönemlerde korkak insanlar olarak tanımlanmıştır.⁷⁶ Bu aktarımların dışında Frigler'in askerî özelliklerini yansıtabilecek önemli arkeolojik verilere bilhassa Gordion⁷⁷ ve Pazarlı⁷⁸ gibi yerleşim merkezlerinden ulaşılmıştır. Ayrıca Frig kale yerleşimleri⁷⁹ de konuya ilişkin birtakım işaretler sunabilir. Fakat tüm bu bilgilerin sınırlılığı askerî yapılarına karşı kuşkuları beraberinde getirmektedir. Dahası, bir Frig kralına ait olan görkemli MM Tümülsü'nde ve diğer önemli tümülüslerde Frig uygarlığının ürünleri olan çok sayıda mezar armağanlarının varlığına rağmen silah, kalkan veya zırh türünde stratejik askerî buluntuların bulunmaması⁸⁰ bizce Frigler'in askerî zayıflığının en somut kanıtlardan biri olarak görülmektedir.

Bu bilgilerden yola çıkarak, Frigler'in askerî özellikleri ön planda olan bir toplum olmadıkları anlaşılmaktadır. Bunun nedeni ise Kybele inancının bir gereği olan erkeklerin hadım olmak yoluyla tanrıçaya bağlılıklarını sundukları dini ritüellerin, Frigler'i askerî niteliklerinden uzaklaştırarak yetersiz bir hâle dönüştüren güçlü etkisidir. Ana Tanrıça ve hadım rahiplerinin Frig toplumu üzerindeki etkileri, askerî karakterlerinde bazı olumsuz sonuçlar yaratmıştır. Bu inancın tüm yaşamlarında etki göstermesiyle beraber askerî nitelikleri farklılaşmış, başta bulunan savaşçı ruh bu güçlü nüfuz doğrultusunda gitgide

⁷³ Hom. *Il.* II.861-863.

⁷⁴ Strab. XII.7.2.

⁷⁵ Hdt. VII.73.

⁷⁶ Hall, 1989: 124; Tüfekçi Sivas, 2007: 11.

⁷⁷ Megaron 3'te ortaya çıkarılan fildişi Frig süvari örneği için bkz. Young, 1960: Pl. 60, Fig. 25/c. Megaron 3'te ortaya çıkarılan ahşap Frig süvari örneği için bkz. Işık, 1991: Pl. XVI/b. Bir geyik avı sahnesindeki Frig piyadesi için bkz. Işık, 1991: Pl. XIV/a-b. Megaron 2'de ortaya çıkarılan kaya parçalarındaki çizimler için bkz. Roller, 2009: 52 vd., No. 2-ST 256, 14-ST 268, 33-ST 293, 37-ST 297.

⁷⁸ Pişmiş toprak mimari levhalardaki Frig piyade temsilleri için bkz. Koşay, 1941: Lev. XXI-XXIV.

⁷⁹ Frig kale tipi yerleşimler için bkz. Erdan, 2016: 51.

⁸⁰ Young, 1981: 268; Kohler, 1995: 213.

zayıflamıştır. Midas dönemindeki söz edilen başarılarının sırrı ise kralın politik kişiliğinde gizlidir. Döneme ilişkin kayıtlardan anlaşıldığına göre, diplomatik bir karakteri bulunan Midas'ın, var olan durum ve şartları doğru bir biçimde çözümleyerek değişen koşullara göre siyasi hamlelerde bulunması neticesinde gelişen güçlü bir devlet konumuna gelmişlerdir. Özellikle MÖ 718-705 yılları arasında gerçekleşen siyasi iş birliklerinden bu durum çok iyi anlaşılmaktadır.

Frig kralı Midas ile Asur kralı II. Sargon'u karşı karşıya getiren ilk ciddi hadise MÖ 718 yılında gerçekleşmiştir. Midas'ın Sinuktu (=Aksaray) kralı Kiakki'yi yanına çekerek Asur'a karşı harekete geçirmesi, bu mücadelelerin başlangıcını oluşturmaktadır. Gerçekleşen isyan sonucunda Sargon, Sinuktu kralı Kiakki'ye karşı sefere çıkmış, kenti de yağma etmiştir. Ardından Kiakki'yi tahtından indirmiş ve karşılığında egemenliğini tanıyan Atuna'lı Kurti'yi tahta geçirip alınacak vergileri de arttırmıştır.⁸¹

MÖ 717 yılında tarafların bir kez daha karşı karşıya geldiği ve Kargamış kralı Pisiris'in Frig kralı Midas'ın da yönlendirmesiyle II. Sargon'a isyan ettiği bilinmektedir. Pisiris ile Midas arasında sağlanan bu anlaşmayı Urartu kralı I. Rusa'nın (MÖ 735-714) da desteklemesi sonucunda artık Sargon için harekete geçme zamanı gelmiştir. Büyük bir günah işlemekle suçlanan Kargamış kralı Pisiris'e karşı harekât düzenlenerek şehir kısa zamanda alınmış, bütün mallar ele geçirilmiş; Pisiris ve ailesi, taraftarlarıyla beraber Asur'a götürülmüştür. Asur eyaletine hâline getirilen bölgeye Asurlu yerleşimciler yerleştirilmiştir.⁸²

Yukarıda söz edilen her iki gelişmeye de bakıldığında, Midas'ın bölgede bulunan diğer güçlerle politik temaslar kurarak takip ettiği tehditkâr siyasi yaklaşımın Sargon tarafından bir problem olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Askerî zayıflığının bilincindeki Midas, sadece böyle ittifaklarla birlikte Asur'a karşı savaş verebileceğini ve kazanımlar sağlayabileceğini tahmin etmektedir. Bu rekabet sırasında Midas'ın, güçlü Asur ordusuyla ortaya çıkabilecek çatışmalardan olabildiğince kaçındığı ve diğer güçleri Asur'a karşı kıskırtmak suretiyle Asur'un başkaldırılarıyla uğraşmasına yol açacak şekilde bir yıpratma siyaseti takip edildiği görülmektedir.⁸³

Que toprakları yoluyla Akdeniz'e çıkarak bölgedeki iktisadi potansiyelden yararlanmak, Midas'ın izlediği politikada en önemli hedeflerden biridir. Midas, politik kişiliğini tekrar ortaya koyarak, Que bölgesinde Asur adına bir diğer tehlike oluşturan Ionialılar ile anlaşma sağlamış ve Sargon'un siyasetine engel olmaya çalışmıştır.⁸⁴ Que'nin zenginlikleri konusunda çıkarlarını tehdit edecek hiçbir iş birliğine tahammül edemeyen II. Sargon, MÖ 715 tarihinde Midas'ın Que'de görülen muhalif faaliyetlerini engellemek amacıyla harekete geçmiş; Harrua, Ushnanis ve Qumasi gibi hudut kalelerini yeniden kazanmıştır.⁸⁵

⁸¹ Luckenbill, 1927: 4, nr.7; 26-27, nr.55; Hawkins, 1982: 417-418; Hawkins, 1994: 271; Kalaç, 1999: 133; Yiğit, 2000: 184-185; Vassileva, 2011: 198; Bryce, 2012: 145-146; Köroğlu, 2018: 169.

⁸² Luckenbill, 1927: 4, nr.8; Hawkins, 1982: 418; Hawkins, 1994: 271; Vassileva, 2011: 198; Bryce, 2012: 280-281; Elayi, 2017: 88; Köroğlu, 2018: 169; Doğanç, 2018: 9.

⁸³ Elayi, 2017: 88.

⁸⁴ Lanfranchi, 2000: 18-20.

⁸⁵ Luckenbill, 1927: 7, nr.16; 7-8, nr.18; Hawkins, 1982: 418; Vassileva, 2011: 198; Bryce, 2012: 281; Elayi, 2017: 89, 93; Köroğlu, 2018: 169; Doğanç, 2018: 12.

II. Sargon tarafından bu dönemde asıl tehdidin Frigler yerine Urartular olarak görüldüğünü, MÖ 714 yılında Urartular üzerine başlattığı kapsamlı bir seferden anlamak mümkündür.⁸⁶ Buradan II. Sargon'un Midas'ı öncelikli bir sorun olarak görmediği anlaşılmaktadır. Eğer Sargon, Midas'ı tehlikeli bir güç olarak görseydi, MÖ 714 tarihinde çetin tabiat ve iklim koşullarına rağmen Urartular'a karşı düzenlediği meşhur askerî harekâtının benzerini erişilmesi daha zahmetsiz coğrafyada yer alan Frigler'e karşı da yapması beklenebilirdi. Belki de mesafenin uzunluğu ya da diğer farklı gerekçeler bu tür bir harekâtı mümkün kılmamıştır. Fakat Sargon, hakikaten Frigler'i tehditkâr bir rakip olarak değerlendirseydi, bu tür seferin düzenlenmesi uzak bir ihtimal değildir.

MÖ 713 yılına gelindiğinde, bu kez Midas'ın ve Urartular'ın desteğini alan Tabal kralı Ambaris, Asur egemenliğine karşı ayaklanmıştır. Başlangıçta bir iyi niyet göstergesi olarak Sargon tarafından babası Hulli'den sonra Tabal (Bit-Burutaş) kralı yapılan, kızı Ahat-abişa ile evlendirilen ve Hilakku topraklarının çeyiz yerine verildiği Ambaris; sadakat dışı bir yaklaşım sergileyerek Frig kralı Midas ve Urartu kralı I. Rusa ile iş birliği kurma çabası göstermiştir. Sargon gördüğü bu davranış karşısında Tabal üzerine bir askerî harekât düzenlemiş, Ambaris'i yenilgiye uğratarak sürgün etmiş; burayı da bir valinin idaresinde Asur eyaletine dönüştürmüştür.⁸⁷ Bu olaydan sonra II. Sargon, MÖ 712-711 tarihlerinde Frig ve Urartu sınırlarında oluşabilecek tehlikelere yönelik hudut hattına savunma maksadıyla kaleler yaptırmıştır. Bu kalelerden beşi Urartular için yaptırılırken; Usi, Usian ve Uargin kaleleri de Frigler için yaptırılmıştır.⁸⁸

MÖ 709 yılına gelindiğinde, Midas'ın farklılaşan koşullara göre uyguladığı siyasi yaklaşımlarının yeni bir şekli görülmektedir. Bu döneme değin Asur tehdidine karşı muhalif politikaların önde gelen bir ismi olan Midas, bu dönem itibariyle tezat bir siyasi yaklaşım benimseyerek Asur'a yakınlaşma politikası izlemiştir. Midas'ın bu tavır değişiminin arkasında iki farklı sebebin olduğu varsayılmaktadır. Bu sebeplerden biri, Sargon'dan aldığı emir ile Que valisinin Frig topraklarına karşı gerçekleştirdiği akınlardır.⁸⁹ Öyle ki, hudut bölgesinde gittikçe yükselen Asur tehdidi, Midas'ı II. Sargon ile yakınlaşmaya sevk eden bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu gelişme karşısında Midas, Sargon ile barış yapabilmek için Asur'un Que valisine elçiler yollamıştır.⁹⁰ Konuyla ilgili Sargon'un Nimrud'ta ortaya çıkarılan ve Que valisi Aşsur-şarru-uşur'a yanıt özelliği bulunan mektubunda önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre, Que kralı Urikki'nin Asur karşıtı olarak iş birliği yapmak için Urartu kralına yolladığı 14 kişiden oluşan bir elçi grubunun Midas tarafından engellenerek sonrasında da Asur'un Que valisine verilmesi, Sargon'u memnun etmiştir. Bu tutum neticesinde II. Sargon, barış isteğine olumlu yaklaşmış; Frig esirlerinin bırakılması ve Midas'ın sarayına bir temsilci gönderilmesi emrini vermiştir.⁹¹

⁸⁶ II. Sargon'un "8. Seferi" olarak bilinen bu meşhur sefere dair bilgi için bkz. Çilingiroğlu, 1976-1977: 235-270.

⁸⁷ Luckenbill, 1927: 11, nr.25; 26-27, nr.55; Hawkins, 1982: 419; Hawkins, 1994: 272; Kalaç, 1999: 133; Yiğit, 2000: 184; Vassileva, 2011: 198; Elayi, 2017: 101-102; Doğanç, 2018: 13.

⁸⁸ Luckenbill, 1927: 12, nr.27; Barnett, 1975: 426; Kinal, 1998: 256.

⁸⁹ Luckenbill, 1927: 21-22, nr.42; 36-37, nr.71.

⁹⁰ Luckenbill, 1927: 22, nr.43.

⁹¹ Parpola, 1987: 4-7, No.1; Hawkins, 1994: 272; Vassileva, 2011: 198-199; Elayi, 2017: 88-89.

Midas'ı Asur ile yakınlaşmaya zorlayan bir diğer ve olasılıkla en mühim sebep ise Kimmerler olabilir. Aslında Güney Rusya dolaylarında yaşam süren ve Herodotos tarafından aktarıldığı üzere⁹², İskitler'in baskısıyla göç etmeye zorlanmalarının ardından Kafkaslar yolunu kullanarak Anadolu coğrafyasına giren Kimmerler; MÖ 8. yüzyılın son dönemlerinde burada ciddi bir güç olarak görünmeye başlamışlardır. Urartular üzerinden iç kısımlara genişleyerek MÖ 7. yüzyıl sonları ile MÖ 6. yüzyıl başlarına kadar bu tehditkâr etkinliklerini sürdürmüşlerdir.⁹³ Böylece kısa süre içinde Kimmer baskısıyla karşı karşıya kalan Midas, II. Sargon ile yakınlaşma politikası benimseyerek barış yapmayı arzu etmiştir. Çünkü Midas için Kimmerler ile mücadele edebilecek yegâne güç Asur İmparatorluğu'nun askerî gücüdür. Muhtemelen Midas, Asur ile yakınlaşarak Kimmerler'in karşısına alternatif bir askerî güç çıkarmayı ve oluşacak zayıflık durumundan faydalanmayı düşünmektedir.

Bu amaçla hareket eden Midas'ın, Asur yardımlarını elde etmek üzerine kurduğu siyasetinin başarıya ulaştığı anlaşılmaktadır. Fakat II. Sargon, MÖ 705 tarihinde Tabal'da muhtemelen Kimmerler karşısında yaptığı bir savaş sırasında yaşamını yitirmiştir.⁹⁴ Böylece Sargon'un vefatıyla artık en kuvvetli dostunun desteğinden mahrum kalan Midas, tehditlere tek başına karşı koymak mecburiyetinde kalmıştır. Strabon, Kimmerler'e karşı koyamamanın verdiği keder ile Midas'ın boğa kanı içmek suretiyle hayatını sonlandırdığından bahsetmektedir.⁹⁵ Fakat bu kralın Frigler'e altın çağlarını yaşatan efsanevi Midas olmadığı, aynı adı taşıyan farklı bir kral olabileceği düşünülmektedir.⁹⁶ Hakikaten Asur kralı Esarhaddon (MÖ 680-669) zamanına yerleştirilen bir kehanet yazısında Midas'ın Kimmerler ile iş birliğine atıfta bulunmaktadır.⁹⁷ Buradan Midas'ın diplomatik kişiliğini kullanarak Kimmerler ile iş birliği yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Belki de bu ittifak sayesinde Midas (I. Midas), topraklarını bir süre Kimmer tehdidinden korumayı başarmıştır. Ancak sonraki süreçte yine Esarhaddon dönemine tarihlenen bir başka metinde bu kez Midas'tan bir kent beyi olarak söz edilmiş ve bu durum artık Frig tahtında efsanevi Midas ile aynı ismi taşıyan farklı bir kralın (II. Midas) bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁹⁸ Kaynaklarda boğa kanı içmek suretiyle hayatını sonlandırdığı belirtilen Midas'ın ise yine aynı adı taşıyan başka bir Midas (III. Midas) olduğu ifade edilmiştir.⁹⁹ Sonuç olarak efsanevi Midas'ın başarılarının, ölümü sonrası yerini alan krallar tarafından devam ettirilememesi Frigya'yı Kimmerler karşısında oldukça savunmasız bırakmıştır. Böylece Kimmerler ile mücadele edemeyen Frigler, zaman içinde gittikçe zayıflamışlardır.

Midas'ın diplomatik karakterinin en görünür örneklerinden bir diğeri de ülkenin batısında yer alan komşuları ile geliştirdiği dostane ilişkilerdir. Bu durum Midas'ın, diplomasi araçlarını gayet yararlı bir şekilde kullandığının kanıtıdır. Nitekim söz konusu bu yakın ilişkiler, menfaatlere ulaşım açısından ihtiyaç duyulan iş birliği ortamını da beraberinde getirecektir. Herodotos'un

⁹² Hdt. I.15; Memiş, 1987: 25-26.

⁹³ Tarhan, 1979: 355; Durmuş, 1997: 273; Kınal, 1998: 258; Köroğlu, 2018: 170.

⁹⁴ Hawkins, 1982: 419; Bryce, 2012: 288; Elayi, 2017: 103, 241; Doğanç, 2018: 13.

⁹⁵ Strab. I.3.21.

⁹⁶ Berndt-Ersöz, 2008: 21-29.

⁹⁷ Berndt-Ersöz, 2008: 18-19,29; Vassileva, 2011: 203; Yıldırım, 2022: 479-480.

⁹⁸ Berndt-Ersöz, 2008: 19,29; Yıldırım, 2022: 480.

⁹⁹ Berndt-Ersöz, 2008: 29.

aktardığı üzere, kral Midas'ın görkemli tahtını Delphoi'de bulunan Apollon Tapınağı'na armağan etmesi¹⁰⁰, bilhassa Yunan anakarasıyla yakınlık sağlama politikası izlediğine ilişkin mühim bir referanstır. Tahtın görkemi ile Midas'ın nüfuzu arasındaki bu yakın ilişkinin gösterilmek istendiği de anlaşılmaktadır. Böylece Midas olası bir ittifak için gereken yakınlığı sağlamış olacaktır.

Devletler arası yakınlık oluşturmanın bir başka aracı siyasi evliliklerdir. Bu suretle Midas'ın Kyme hükümdarının kızı Hermodike (veya Demodike)¹⁰¹ ile gerçekleştirdiği evliliğin siyasi bir amaca hizmet ettiği açıktır. Midas'ın izlediği tüm stratejilerin başlıca sebebinin çoğunlukla politik iş birliği maksadı taşıdığı görülmektedir. Böylece, iş birliği sayesinde Asur karşısı politikalar için destek sağlanacağı gibi Midas'ın Akdeniz'e erişerek çıkarlarına uygun faaliyetlerde bulunmasına da imkân tanınacaktır. Sonuç olarak Frigler, Kimmerler'e daha fazla karşı duramamışlar ve büyük kral Midas'ın ardından zaman içerisinde zayıflayarak siyasi birliklerini kaybetmişlerdir.

Sonuç

Frigler'in Anadolu'ya geçmelerinin ardından benimsedikleri düşünülen Kybele inancı, gücünü yalnızca dini inanışta değil; her alanda göstererek ciddi dönüşümlere neden olmuştur. Bu inancın bir zorunluluğu olarak erkeklerin kendilerini hadım etmek suretiyle tanrıçaya bağlılıklarını sundukları dinsel ritüeller, bizce güçlü askerî özelliklerinden uzaklaşmalarında etkili olmuştur. Bu noktada, Frigya'da gerçekleştirilen kült âdet ve ritüellerine rasyonel bir açıklama getirebilmek adına Attis'in ilerleyen dönemlerde tanrısallaştırıldığı bir süreç mantıklı görünmektedir. Ancak, Attis her ne kadar efsanevi bir karakteri sembolize etse de Frigya'daki kaynağından gücünü alan ayinler ve ritüeller içeriği gerçektir. Doğal olarak süreç boyunca çeşitli toplumların etkileriyle bir genişleme oluşması muhtemeldir. Fakat gücünü köklerinden desteklemeyen herhangi bir kült geleneğinin ve ritüelinin uzun zaman varlığını sürdürmesi pek olası değildir. İlginçtir ki, kültün Roma'ya aktarımı sürecinde Kybele'ye bir savaş tanrıçası olarak görüldüğü için değil, Frigler'de olduğu gibi tanrıçanın koruyucu rolünden faydalanılmak üzere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Lakin ilerleyen süreçte kült görevlisi hadım rahiplerin ve Frig kökenine vurgu yapılan dini ritüellerin Roma toplumu üzerindeki olumsuz etkisi, oluşan tepkilerin tanrıçadan ziyade rahiplerinin üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır.

Frigler'de Kybele'nin ve hadım rahiplerinin toplum üzerindeki güçlü etkisi düşünüldüğünde, onların savaşçı yönlerini olumsuz etkilediğini söyleyebiliriz. Zira erkeklerin kendilerinden Kybele'nin hizmetine girmek adına vazgeçtikleri kült törenlerinin; gerek Ana Tanrıça'nın gerekse Frig halkının gözünde ciddi bir saygınlığının bulunduğu ve itibar kazanılması için yapıldığı düşünülebilir. Ancak burada Frig toplumunda her erkeğin bu dinsel ritüeli gerçekleştirdiğini söylemek doğru değildir. Gerek tanrıçanın Frigler nazarındaki tekil konumu gerekse uğruna gerçekleştirilen dikkat çekici dini törenlerin meydana getirdiği tepki, törenlere katılımın sağlanmasındaki en önemli faktörlerden biri olabilir. Buna karşın, inançlarını Kybele'nin hizmetine girmeden devam ettirenler de vardır. Efsanevi Frig kralı Midas'ta olduğu gibi, Frig krallarının kült içerisinde kazandıkları saygın statüleri sebebiyle tanrıçanın hizmetkârlığını değil, dinin

¹⁰⁰ Hdt. I.14.

¹⁰¹ Aristot. *Frag.* 611.37; Poll. *Onom.* IX.8.

koruyuculuğu rolünü sürdürdüklerini; bu misyonun da krallara olasılıkla kült içerisinde dini bir prestij kazandırdığını ifade edebiliriz. Böylelikle hadım olma geleneğinin yalnızca kült personelleri ile kısıtlı olduğunu, fakat toplumun üzerinde bıraktığı etkinin ise baskın olduğunu söyleyebiliriz. Bir diğer açıdan ise Frig etkinliğini azaltan kült âdet ve ritüelleri ile kült personelleri gibi iç dinamiklerin dışında dönemin değişen siyasi ve demografik dış dinamiklerinin de bu etkinliğin azalmasında önemli bir payının bulunabileceği göz ardı edilmemelidir.

Çoğunlukla Thrak kökleri, erken dönemlerdeki yerleşik olmayan hayat tarzları ve bazı merkezlerde bulunan piyade veya süvari betimleri sebebiyle genellikle Frigler'in askerî karakterlerinin gücü vurgulanmıştır. Fakat eldeki veriler değerlendirildiğinde askerî yapılarının zayıf olduğu görülmektedir. Zira Kybele inancına bağlı olarak savaşçı ruhları zayıflamış ve giderek askerî özelliklerinden uzaklaşmışlardır. Elbette burada tamamen yok olmuş bir askerî güçten bahsetmek mümkün değildir. Savunma ve korunma amaçlı sınırlı bir askerî güçleri bulunmaktadır. Ancak bu askerî gücün nitelik açısından oldukça yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

MÖ 8. yüzyılda Anadolu'da ilgi uyandıran bir konum elde eden Frigler'in, söz konusu gücünün kaynağı olarak savaşçı özelliklerini değil, Midas'ın güçlü diplomatik kişiliğini gösterebiliriz. Midas aktif bir dış politika izleyerek, hem Batı komşularıyla ilişkilerini geliştirmiş hem de Doğu komşularıyla Asur tehdidine karşı ittifaklar kurmuştur. Asur İmparatorluğu karşısında yalnız başına mücadele etmenin yetersiz kalacağını gören Midas'ın, bu girişimleri sonucunda oluşturulan çok taraflı askerî ittifaklar, Asur için daima bir problem olarak algılanmıştır. Midas'ın herhangi bir sıcak çatışma yerine diğer devletlerle iş birliği yapması ve Asur karşısı bir oluşum kurmasının sebebi muhtemelen savaşçı yönlerinin zayıflamış olmasıdır. Burada oluşan boşluğu çok taraflı askerî ittifakların içerisinde yer alarak kapatmak istemişlerdir. Öyle ki, değişen koşullara göre politikalarını belirleyen Midas, yaklaşan Kimmer tehlikesine karşı ani değişiklik yaparak Asur İmparatorluğu ile yakınlaşma politikası izlemiştir. Kimmerler'e yalnız karşı koyamayacağını gören Midas, bu tehlikeyi Asur'un yardımıyla atlabileceğini düşünmüştür. Nihayetinde Kybele inancına bağlı olarak askerî yönleri zayıflamış olan Frigler; Midas'ın politik karakter yapısının sayesinde dikkat geçen bir güç olmuşlardır. Ancak İnanna/İstar kült gelenekleriyle şekillenmiş hadım rahiplik uygulamasının Frigler'de özellikle Midas dönemine ışık tutan kayıtlarda yer almadığının da altının çizilmesi gereklidir. Efsanevi kral Midas döneminden itibaren etkisi yoğun bir şekilde hissedilen Ana Tanrıça Kybele'nin ve hadım rahiplerinin artan nüfuzu karşısında olumsuz etkilenmeye başlayan askerî özelliklerin, bu sürecin sonrasında da devam eden siyasi varlığa rağmen etkisinin zamanla gittikçe azaldığını ifade etmek doğru olacaktır.

Kaynakça**Antik Kaynaklar**

- Amm. Marc. (=Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*, translated by John C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1940.
- Anth. Pal. (=Anthologia Palatina). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Greek Anthology*, translated by W. R. Paton, London: W. Heinemann, LCL, 1920.
- Apul. *Met.* (=Apuleius, *Metamorphoses*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Golden Ass: Being the Metamorphoses of Lucius Apuleius*, translated by W. Adlington, London: William Heinemann, LCL, 1924.
- Aristot. *Frag.* (=Aristotle, *Qui Ferebantur Librorum Fragmenta*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aristotelis Qui Ferebantur Librorum Fragmenta*, edited by Valentinus Rose, Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1886.
- Arnob. *Adv. Nat.* (=Arnobius, *Adversus Nationes*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Seven Books of Arnobius Adversus Gentes*, translated by A. H. Bryce-H. Campbell, Edinburgh: T.&T. Clark, 1871.
- Arr. *Tact.* (=Arrianus, *Tactica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Arriani Nicomediensis Scripta Minora*, translated by R. Hercher-A. Eberhard, Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1885.
- Catull. (=Catullus, *Carmina*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Bütün Şiirleri: Veronali Catullus'un Kitabı*, Çev.: Çiğdem Dürüşken-Erdal Alova, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Diod. Sic. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Library of History*, Vol.II, translated by C. H. Oldfather, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1967.
- Diod. Sic. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Library of History*, Vol.XII, translated by F. R. Walton, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1984.
- Dion. Hal. *Ant. Rom.* (=Dionysius Halicarnasseus, *Antiquitates Romanae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*, translated by E. Cary, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1960.
- Firm. Mat. (=Julius Firmicus Maternus). Kullanılan Metin ve Çeviri: *De errore profanarum religionum*, edited by K. Ziegler, Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1907.
- Hdn. (=Herodianus). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire*, translated by E. C. Echols, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1961.
- Hdt. (=Herodotos, *Historiae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *Tarih*, çev. M. Ökmen, 12. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

- Hes. *Theog.* (=Hesiodos, *Theogonia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Hesiod, *Theogony, Works and Days, Testimonia*, edited and translated by G. W. Most, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 2006.
- Hom. *Il.* (=Homeros, *Ilias*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *İlyada*, çev. A. Erhat-A. Kadir, 9. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Liv. (=Livius, *Ab Urbe Condita*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Livy, *History of Rome*, translated by F. G. Moore, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1949.
- Ovid. *Fast.* (=Ovidius, *Fasti*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Ovid, *Fasti*, translated by J. G. Frazer, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1989.
- Paus. (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece, Volume II*, translated by A. R. Shilleto, London: George Bell & Sons, 1886.
- Plin. *Nat.* (=G. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny, *Natural History*, translated by H. Rackham, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1961.
- Plut. *De Is. et Os.* (=Plutarkhos, *De Iside et Osiride*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Plutarch, *Moralia*, translated by F. C. Babbitt, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1936.
- Poll. *Onom.* (=Pollux, *Onomasticon*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Iulii Pollucis, *Onomasticon*, Lipsiae: in Libraria Kuehniana, 1824.
- Polyb. (=Polybius, *Historia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Polybius, *The Histories*, translated by W. R. Paton, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1978.
- Serv. *Aen.* (=Servius, *Commentarius in Vergilii Aeneida*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii*, edited by Georgivs Thilo-Hermannvs Hagen, Lipsiae: in aedibvs B. G. Tevbneri, 1884.
- Steph. Byz. *Eth.* (=Stephanos Byzantios, *Ethnika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Stephani Byzantii, *Ethnicorum Quae Supersunt*, edited by A. Meinekii, Berolini: impensis G. Reimeri, 1849.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*, translated by H. L. Jones, London: William Heinemann, LCL, 1917.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*, translated by H. L. Jones, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1961; *Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, 4. Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Varro, *Ling.* (=Varro, *De lingua Latina*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Varro, *On the Latin Language*, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1938.

Modern Kaynaklar

- ALTIN, O., 2022. *Phryglerde Din ve Askerî Yapı İlişkisi*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- BARNETT, R. D., 1975. "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *Cambridge Ancient History*, C. II/2, Cambridge University Press, Cambridge, ss.417-442.
- BERNDT-ERSÖZ, S., 2008. "The Chronology and Historical Context of Midas", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 57/1, ss.1-37.
- BRIXHE, C. – LEJEUNE, M., 1984. *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, C. I, Editions Recherches sur les civilisations, Paris.
- BRYCE, T., 2012. *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford University Press, Oxford.
- BRYCE, T. – BIRKETT-REES J., 2016. *Atlas of the Ancient Near East: From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*, Routledge, London - New York.
- BURKERT, W., 2018. *Antikçağ Gizem Kültleri*, Çev.: Bahadır Sina Şener, Alfa Yayınları, İstanbul.
- CLAERHOUT, I. - DEVREKER, J., 2008. *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, Çev.: Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul.
- CUMONT, F., 1910. "Gallos", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, C. VII/1, J. B. Metzlersche Buchhandlung, Stuttgart, ss.674-682.
- ÇAPAR, Ö., 1978a. "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29/1-4, ss.167-189.
- ÇAPAR, Ö., 1978b. "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve TarihCoğrafya Fakültesi Dergisi*, 29/1-4, ss.191-210.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1976-1977. "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, ss.235-270.
- DEVRIES, K. – ROSE, C. B., 2012. "The Throne of Midas? Delphi and the Power Politics of Phrygia, Lydia, and Greece", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, Ed.: C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, ss.189-200.
- DOĞANCI, K., 2018. "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasal İlişkiler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları 2018*, Ed.: Bekir Çınar- Cengiz Şahin - Selahattin Avşaroğlu - Erkan Akgöz, Çizgi Kitabevi, Konya, ss.6-16.
- DOĞANCI, K., 2019. "Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed.: L. Gürkan Gökçek - Ercüment Yıldırım - Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, ss.609-640.

- DOĞANCI, K., 2020. "Roma Dininde Anadolu Kökenli Bir Tanrıça: Magna Mater", *Prehistoryadan Günümüze Kadın*, Ed.: Meral Hakman, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss.285-311.
- DRAYCOTT, C. M. – SUMMERS, G. D., 2008. *Sculpture and Inscriptions from the Monumental Entrance to The Palatial Complex at Kerkenes Dağ, Turkey*, Kerkenes Special Studies 1, Oriental Institute Press, Chicago.
- DURMUŞ, İ., 1997. "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Bellekten*, 61/231, ss. 273-286.
- ELAYI, J., 2017. *Sargon II, King of Assyria*, SBL Press, Atlanta.
- ERDAN, E., 2016. "Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı", *Asia Minor Studies*, 4/8, ss.42-64.
- ERHAT, A., 2019. *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- FRAZER, J. G., 2018. *Adonis, Attis, Osiris: Doğu Dinleri Tarihi Araştırmaları -1*, Çev.: İsmail Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- GASPARRO, G. S., 1985. *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, E. J. Brill, Leiden.
- GRAF, F., 2004. "Gordius", *Brill's New Pauly*, C. 5, Ed.: Christine F. Salazar, Brill, Leiden - Boston, ss.929-930.
- GRAILLOT, H., 1912. *Le Culte de Cybèle, Mère des Dieux, à Rome et dans l'Empire Romain*, Fontemoing et cie, Paris.
- GRAYSON, A. K., 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period Volume 2, University of Toronto Press, Toronto – Buffalo – London.
- GUNTER, A. C., 1997. "Anatolia: Ancient Anatolia", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, C. I, Ed.: Eric M. Meyers, Oxford University Press, New York - Oxford, ss.127-131.
- HALL, E., 1989. *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*, Clarendon Press, Oxford.
- HAWKINS, J. D., 1982. "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", *Cambridge Ancient History*, C. III/1, Cambridge University Press, Cambridge, ss.372-441.
- HAWKINS, J. D., 1994. "Mita", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, C. 8, Walter de Gruyter, Berlin - New York, ss.271-273.
- HEPDING, H., 1903. *Attis, seine Mythen und sein Kult*, J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung (Alfred Töpelmann), Gieszen.
- HOFFNER, H. A., 1976. "A Join to the Hittite Mita Text", *Journal of Cuneiform Studies*, 28/1, ss.60-62.
- İŞİK, F., 1991. "Zur Entstehung der tönernen Verkleidungsplatten in Anatolien", *Anatolian Studies*, 41, ss.63-86.

- İZNİK, E., 2004. "Galluslar: İlkçağda Anadolu'daki Sıradışı Rahipler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1-2, ss.127-161.
- KALAÇ, M., 1999. "Tabal Ülkesi", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994*, Ankara, C. 1, ss.133-136.
- KINAL, F., 1998. *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KOHLER, E. L., 1995. *The Gordion Excavations, 1950-1973: Final Reports (The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1: The Inhumations)*, Vol.II, The University Museum University of Pennsylvania, Philadelphia.
- KOPANIAS, K., 2015. "The Mushki/Phrygian Problem from the Near Eastern Point of View", *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*, Ed.: Nicholas Chr. Stampolidis - Çiğdem Maner -Konstantinos Kopanias, Koç University Press, İstanbul, ss.211-225.
- KOŞAY, H. Z., 1941. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı Raporu/Les Fouilles de Pazarlı Entreprises par la Societe d'Histoire Turque*, V/4, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KÖROĞLU, K., 2018. *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KULAÇOĞLU, B. (Ed.), 1992. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanrılar ve Tanrıçalar*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- LANCELLOTTI, M. G., 2002. *Attis, Between Myth and History: King, Priest, and God*, Brill, Leiden – Boston – Köln.
- LANE, E. N., 1996. "The Name of Cybele's Priests the "Galloi"", *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Ed.: Eugene N. Lane, E. J. Brill, Leiden - New York – Köln, ss.117-133.
- LANFRANCHI, G. B., 2000. "The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion on the Greek World in the 8 th and 7 th Centuries BC", *The Heirs of Assyria: Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project. Held in Tvärminne, Finland, October 8-11, 1998*, Ed.: Sanno Aro - R. M. Whiting, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, ss.7-34.
- LUCKENBILL, D. D., 1926. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C. I, The University of Chicago Press, Chicago.
- LUCKENBILL, D. D., 1927. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C. II, The University of Chicago Press, Chicago.
- MELLINK, M. J., 1965. "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları*, C. II/1-2, ss.317-325.
- MELLINK, M. J., 1983. "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens: Festschrift für Kurt Bittel*, Band I/II, Ed.: R. M. Boehmer - H. Hauptmann, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

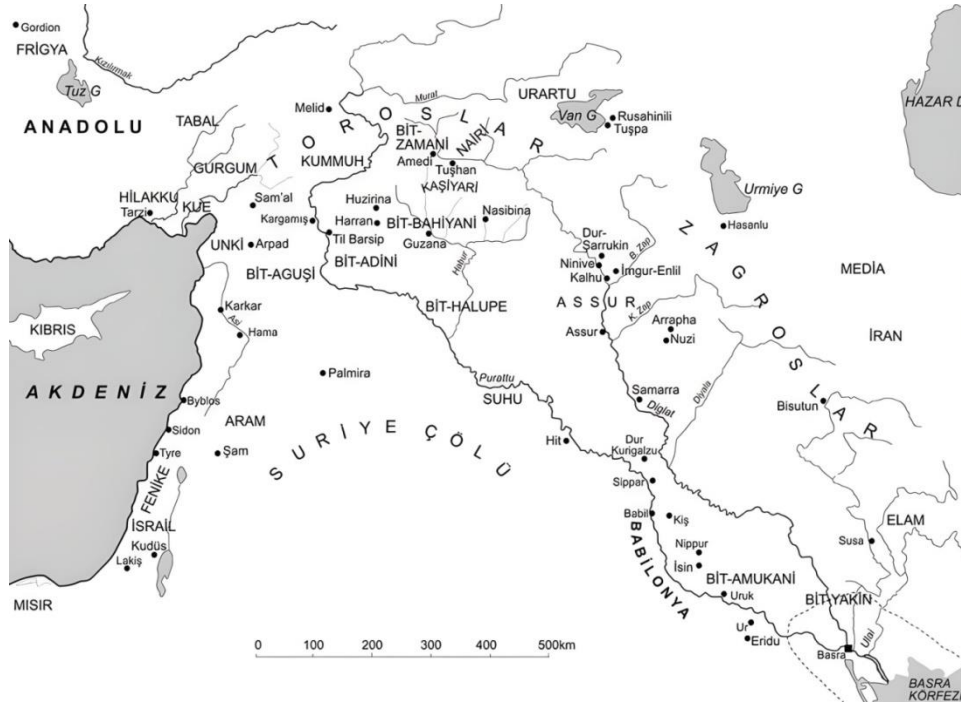

- MEMİŞ, E., 1987. *İskit'lerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, E. – BÜLBÜL, C., 2014. *Eskiçağda Göçler*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2022. “Eski Anadolu Tarihinde Frigler ve Çözüm Bekleyen Bazı Sorunlar”, *Near East Historical Review*, 12/1, ss.1-14.
- MUNN, M., 2006. *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia: A Study of Sovereignty in Ancient Religion*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London.
- MUSCARELLA, O. W., 1998. “Relations Between Phrygia and Assyria in the 8th Century B.C.”, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi 6-10/VII/1987 İstanbul*, Ed.: Hayat Erkanal – Veysel Donbaz – Ayşegül Uğuroğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, ss.149-157.
- ÖZGEN, E. – ÖZGEN, İ., 1988. *Antalya Museum*, Turkish Republic Ministry of Culture and Tourism, Ankara.
- PARPOLA, S. (Ed.), 1987. *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*, State Archives of Assyria I, Helsinki University Press, Helsinki.
- PRITCHARD, J. B. (Ed.), 1969. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Third Edition, Princeton University Press, Princeton - New Jersey.
- RADNER, K., 2006. “Buchbesprechungen Wittke, Anne-Maria: Muşker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr. (= Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B Geisteswissenschaften 99)”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 96/1, ss.144-149.
- RAPP, W., 1884-1890. “Attis”, *Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie*, C. I, Ed.: W. H. Roscher, Druck Und Verlag Von B. G. Teubner, Leipzig, ss.715-727.
- REIN, M. J., 1996. “Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type”, *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Ed.: Eugene N. Lane, E. J. Brill, Leiden - New York – Köln, ss.223-237.
- ROLLER, L. E., 1994. “Attis on Greek Votive Monuments; Greek God or Phrygian?”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 63/2, ss.245-262.
- ROLLER, L. E., 1998. “The Ideology of the Eunuch Priest”, *Gender and the Body in the Ancient Mediterranean*, Ed.: Maria Wyke, Blackwell Publishers, Oxford - Malden, MA, ss.118-135.
- ROLLER, L. E., 2009. *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion*, Gordion Special Studies IV, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia.
- ROLLER, L. E., 2013. *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, Çev.: Betül Avunç, Alfa Yayınları, İstanbul.

- ROSCOE, W., 1996. "Priests of the Goddess: Gender Transgression in Ancient Religion", *History of Religions*, 35/3, ss.195-230.
- SANDERS, G. M., 1972. "Gallos", *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, C. VIII, Anton Hiersemann, Stuttgart, ss.984-1034.
- SEVİN, V., 1991. "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians", *Anatolian Studies*, 41, ss.87-97.
- SWOBODA, H., 1912. "Gordios", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, C. VII/2, J. B. Metzlersche Buchhandlung, Stuttgart ss.1590-1593.
- TAKÁCS, S. A., 2003. "Cybele", *Brill's New Pauly*, C. 3, Ed.: Christine F. Salazar, Brill, Leiden - Boston, ss.1035-1040.
- TARHAN, M. T., 1979. "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976*, Ankara, C.1, ss.355-369.
- TURCAN, R., 1996. *The Cults of the Roman Empire*, Blackwell Publishers, Oxford.
- TÜFEKÇİ SİVAS, T., 2007. "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Ed.: Hakan Sivas - Taciser Tüfekçi Sivas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.9-14.
- VARİNLİOĞLU, E., 1992. "The Phrygian Inscriptions from Bayandır", *Kadmos*, 31/1, ss.10-20.
- VASSILEVA, M., 2011. "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", Çev.: Fatma Sevinç Erbaşı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/50, ss.197-210.
- VERMASEREN, M. J., 1966. *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, E. J. Brill, Leiden.
- VERMASEREN, M. J., 1977. *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, Thames and Hudson, London.
- VOIGT, M. M. – HENRICKSON, R. C., 2000. "Formation of the Phrygian State: The Early Iron Age at Gordion", *Anatolian Studies*, 50, ss.37-54.
- WINCKLER, H., 1898. *Altorientalische Forschungen*, C. II/1, Verlag von Eduard Pfeiffer, Leipzig.
- YILDIRIM, N., 2022. "Çivi Yazılı Kayıtlardan Antik Yunan Kaynaklarına Efsaneleşen Anadolulu Kral Adı Mita/Midas", *Belleten*, 86/306, ss.469-498.
- YİĞİT, T., 2000. "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40/3-4, ss.177-189.
- YOUNG, R. S., 1960. "The Gordion Campaign of 1959: Preliminary Report", *American Journal of Archaeology*, 64/3, ss.227-243.
- YOUNG, R. S., 1968. "The Gordion Campaign of 1967", *American Journal of Archaeology*, 72/3, ss.231-241.

YOUNG, R. S., 1981. *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, Vol.I, Ed.: E. L. Kohler, The University Museum University of Pennsylvania, Philadelphia.

Ekler

Fig.1: MÖ 1. Binyılın Başlarında Yakınoğu Haritası (Körođu, 2018: 153.)

98

OANNES
5 (1)

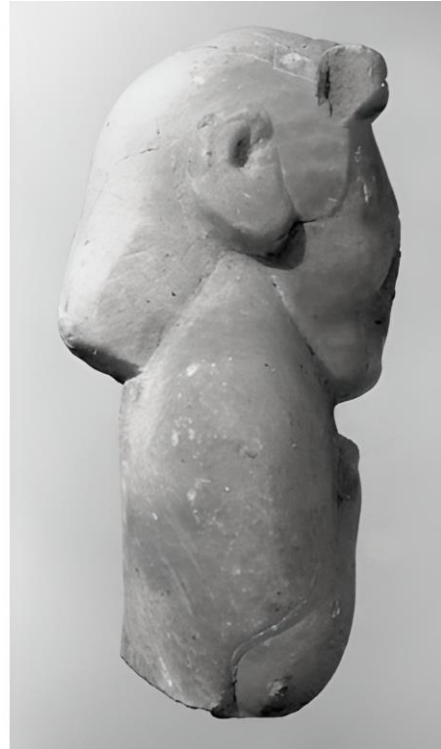
Fig.2: II. Sargon (MÖ 721-705) Dönemi Yeni Asur İmparatorluğu Sınırları (Bryce - Birkett-Rees, 2016: 168-169.)

Fig.3: Boğazköy Kybele Tasviri
(Kulaçoğlu, 1992: 139, Res.160.)

Fig.4: Gordion'da Bulunan Yalnızca Baş
Kısımının Korunduğu Erkek Kafası
(Kulaçoğlu, 1992: 141, Res.162.)

Fig.5: Gordion'da Bulunan Kybele'nin Erkek Hizmetkârı Tasviri (DeVries - Rose, 2012:
192, Fig.13.12.)

Fig.6: Gordion'da Bulunan Kybele'nin Erkek Hizmetkârı Tasviri (DeVries - Rose, 2012: 192, Fig.13.13.)

100

OANNES
5 (1)

Fig.7: Elmalı Bayındır D Tümlüsü Gümüş Rahip Heykelciği (Özgen - Özgen, 1988: 38, Res.41.)

Fig.8: Kerkenes Dağ Kumtaşı Erkek Heykeli (Draycott - Summers, 2008: Pl. 85-86.)